

De Raden van Arbeid van Talma

Minister [A.S. Talma](#) van Landbouw, Nijverheid en Handel kwam in 1910 met het plan voor de oprichting van Raden van Arbeid omdat volgens hem de bestaande arbeidersorganisaties en sociale verzekeringsfondsen niet voldeden. Het aantal georganiseerde arbeiders was slechts klein en de bestaande fondsen waren dikwijls niet erg solide en schoten verzekeringstechnisch vaak tekort.^a Het ontbrak aan een goede infrastructuur voor de [uitvoering](#) van de verplichte sociale zekerheidswetten.

De uitvoeringsorganisatie die Talma met de RvA voor ogen had, moest een zo goed mogelijke uitvoering van de [Ziektewet](#) waarborgen. Zijn Raden- en Ziektewet konden niet los van elkaar worden gezien. De Invaliditeitswet, die tevens op de agenda stond, kwam op het tweede plan. Deze laatste wet zou naast een verzekering tegen invaliditeit ook een ouderdomsvoorziening bieden. Behalve de Ziekte- en Invaliditeitswet zouden de RvA ook een deel van de Ongevallenwet uitvoeren. Volgens Talma was eenheid van de sociale wetgeving gewaarborgd 'door uitvoering door uit kringen der belanghebbenden samengestelde en met een zekere zelfstandigheid beklede organen: de Raden van Arbeid'.¹

De RvA zouden niet alleen uitvoeringsorganen moeten zijn maar moesten ook een alternatief bieden voor de [Kamers van Arbeid](#), iets wat door deze niet met onverdeelde instemming werd begroet.² De Kamers van Arbeid waren geen succes en tijdens het bewind van Talma was een commissie nog doende met de vraag of ze zouden moeten worden opgeheven. Talma was voor zijn ministerschap lid van deze commissie geweest.

Talma's RvA-plannen waren een mengeling van het organisatieschema van [Van Leijden \(pdf\)](#), de bestaande Kamers van Arbeid en de schets voor een uitvoeringsorganisatie van Treub uit 1906. Met de oprichting van Talma's RvA zouden bedrijfsorganisatie, uitvoering van de sociale zekerheidswetgeving en advisering in een hand komen. De RvA moesten hoeders en bevorderaars van de sociale vrede^b, uitvoeringsorganen van de sociale zekerheidswetten

^a Niet iedereen deelde Talma's analyse over de bestaande organisaties. Van Leijden wees in 1892 op de voordelen van het zelf doen en in zijn proefschrift uit 1918 schreef C.G.C. Quarles van Ufford: 'Men is veelal geneigd om de beteekenis van deze organisaties hier te lande te onderschatten.' C.G.C. Quarles van Ufford, *De plaats der Arbeidersziekenkassen in de Ziekteverzekering*, (Utrecht 1918), p. 111. Volgens een voorzitter van een RvA (Piccardt) waren de RvA in het leven geroepen om de zwaar belaste gemeentebesturen te ontzien. HKSVB, Doos Verslag Algemene vergaderingen van de Vereniging van RvA 1919-1930, Notulen vergadering Vereniging van RvA, 30 maart 1921.

^b 'The civic tradition in the Netherlands was deeply rooted in the necessity for the small state to maintain internal peace, not least because the threats of religious and social strife were so manifest.' N. Randerdaad en D.J. Wolfram, 'Constraints

en aanjagers van verbeteringen in de volksgezondheid^c worden, daarnaast ook de invloed van de ambtelijke bureaucratie verminderen en het parlement ontlasten.

De kennis over sociaal-economisch zaken binnen het parlement was namelijk gebrekkig. 'De practijk der laatste jaren was zoo geweest, dat steeds meer bleek, dat het parlement ongeschikt werd om voor de verschillende bedrijven over alle detailkwesties een juist oordeel te kunnen vormen. Niet alleen was het meerendeel der leden niet op de hoogte van de behoeften van het bedrijfsleven in zijn kleinste bijzonderheden - hetgeen ook niet vereischt kon worden van mannen, die geroepen waren om het gehééle regeeringsbeleid te beoordeelen - maar ook vroeg het maatschappelijk leven om een zoo uitgebreide wetgeving, dat het onmogelijk was om het vereischte tempo daarvan bij te houden.'³

Tijdens het [uitgestelde debat](#) over de begroting van zijn departement in maart 1910 ondervroeg de Tweede Kamer Talma uitgebreid over zijn plannen.⁴ Alle vragen en kwesties die leefden rond het vraagstuk van de sociale verzekeringswetten kwamen aan de orde. Zijn Raden- en Ziektewet werd in juli officieel bekend. Tegelijkertijd verscheen er van zijn ambtenaar, [J.A.N. Patijn](#), een brochure waarin de plannen nader werden toegelicht.^d Patijn was een vooruitstrevend Unieliberaal en hij had een groot aandeel in de totstandkoming van de Ziektewet.

De ambtenaren van de afdeling Arbeidersverzekering^e die de plannen van Talma uitwerkten, hadden het Duitse uitvoeringsstelsel goed bestudeerd.

on Clientelism: The Dutch Path to Modern Politics, 1848-1917', in: S. Piattoni (ed.), *Clientelism, Interests, and Democratic Representation. The European Experience in Historical and Comparative Perspective*, (Cambridge 2001), p. 113. Zie ook D. Bos, M. Ebben en H. te Velde, *Harmonie in Holland. Het poldermodel van 1500 tot nu*, (Amsterdam 2007). In zijn recensie in de BMGN wijst J.C.H. Blom terecht op het in dit verband relevante verschil tussen consensus, dat een beeld van overeenstemming oproept, en compromis. 'Compromissen waarbij vele zo niet alle betrokkenen hun teleurstelling moesten verbijten en halve nederlagen moesten slikken.' BMGN, 124(2009)2, p. 264. De door hem geconstateerde paradigmawisseling (hij wijst erop dat in *Harmonie in Holland* de aartsvaders van de verzuiling en het harmoniemodel Lijphart en Daalder nauwelijks voorkomen) wijst mogelijk op een (onvermijdelijke) ontzuiling van het historisch onderzoek.

Zie P.E. Werkman en R.E. van der Woude, *Wie in de politiek gaat, is weg? Protestantse politici en de christelijk-sociale beweging*, (Hilversum 2009) over de spagaat tussen algemeen en groepsbelang waarin politici zich bevinden.

^c 'Van de groote beteekenis van het zelfstandig optreden der arbeidersklasse in de ziekteverzekering voor de heele volkshygiëne hebben wij totnogtoe al te weinig gehoord.' *Het Volk*, 23 mei 1912.

^d J.A.N. Patijn, *Ontwerp Arbeiders-ziekteverzekering. Ontwerpen en Memorie van Toelichting*, (Haarlem 1910²). Het parlement was verbolgen over het feit dat Patijn met deze publicatie naar buiten kwam voordat het parlement was ingelicht/aan behandeling was toegekomen, *Het Volk*, 28 juli 1910.

^e In 1910 bestond de afdeling Arbeidersverzekering uit zes ambtenaren, in 1930 waren het er 23, *Staatsalmanak* 1910 en 1930. Zie ook D.P. Rigter, E.A.M. van den Bosch, R.J. van der Veen en A.C. Hemerijck, *Tussen sociale wil en werkelijkheid. Een geschiedenis van het beleid van het ministerie van Sociale Zaken*, (Den Haag 1995) en [Onderzoeksqids Sociale Zekerheid 1890-1967](#).

Ook werden de ervaringen met de gemeenteraden, de Raden van Beroep en de KvA in ogenschouw genomen.

De Raden van Arbeid zouden moeten bestaan uit minstens acht leden en hun zittingsduur was zes jaar. De [verkiezingen](#) zouden plaats hebben met toepassing van het beginsel der evenredige vertegenwoordiging.^f 'Opmerking verdient dat vrouwen zowel kiesgerechtigd als verkiesbaar zijn.'⁵ Bij een stelsel van evenredige vertegenwoordiging was het aantal zetels evenredig aan het aantal op een groepering uitgebrachte stemmen. Werkgevers en arbeiders, mits Nederlander en 25 jaar oud, waren net als bij de KvA en de Raden van Beroep kiesgerechtigd.⁶ Aangezien de leeftijdsgrens bij de IW en de ZW een andere was, hadden niet alle verzekeringsplichtige arbeiders stemrecht of waren zij verkiesbaar. De werkgever had bij de verkiezingen voor de RvA recht op een aantal stemmen gerelateerd aan het aantal arbeiders dat hij in dienst had. Onder een arbeider werd verstaan een werknemer in dienst van een onderneming, maar daarop werden de nodige uitzonderingen gemaakt.

Iedereen die kiesgerechtigd was en gedurende het laatste kalenderjaar bij voortdoring werkgever of arbeider was geweest en sinds het begin van dat jaar binnen het gebied van de Raad van Arbeid had gewoond, was verkiesbaar.⁷ Dit waren naar schatting meer dan een miljoen mensen. Het opstellen van de kieslijsten zou hiermee een behoorlijke klus worden.⁸ De arbeiders hadden bij de Duitse uitvoeringsorganisaties van de wettelijk verplichte ziekteverzekering recht op tweederde van de zetels. De sociaal-democraten slaagden er door middel van gerichte acties in een groot deel van de verkiezingen voor deze organisaties te winnen. Bij de reorganisatie van de uitvoering die in 1911 zijn beslag kreeg, werd getracht de invloed van de sociaal-democraten terug te dringen.⁹

In zijn toelichting op de Radenwet schreef Patijn dat het stelsel van evenredige vertegenwoordiging voor de verkiezing van de leden van de RvA het meest juiste was omdat hierdoor 'iedere groep van gelijkgezinden in verhouding tot hare getalsterkte vertegenwoordigd wordt, in tegenstelling tot het meerderheidsstelsel, waarbij alleen de meerderheid vertegenwoordiging vindt. Een stelsel nu, waarbij de Raad van Arbeid een zoo getrouw mogelijke

^f Artikel 11 van de Radenwet zoals Talma die in juli 1910 indiende, bepaalde wie er kiesgerechtigd was. J.A.N. Patijn, *Ontwerp Arbeiders-ziekteverzekering. Ontwerpen en Memorie van Toelichting*, (Haarlem 1910²). De [leeftijdsgrens](#) voor kiesgerechtigdheid voor de verkiezingen voor de Tweede Kamer, de provincies en gemeenten was bij de Kieswet van 1896 verhoogd van 23 naar 25 jaar.

afspiegeling biedt van de verhoudingen der groepen, waarin de kiezers verdeeld zijn, verdient op zich zelf de voorkeur boven een stelsel, waarbij de helft min één van vertegenwoordiging kan zijn buitengesloten.¹⁰

Patijn erkende dat aan de toepassing van het stelsel de nodige haken en ogen zaten. Het debat over welke variant ervan de minste bezwaren had, was nog niet afgerond. 'Daarom wordt voorgesteld in de wet alleen het beginsel vast te leggen, met enkele algemeene aanduidingen omtrent de uitwerking bij algemeenen maatregel van bestuur, doch ruim genoeg om de keuze van een stelsel geheel vrij te laten.'¹¹ Hij had er vertrouwen in dat in de praktijk de waarde van het stelsel bewezen zou worden. 'Zullen evenwel de verschillende stroomingen, die onder de kiezers voor de Raden van Arbeid mogen worden verwacht, in die lichamen hare uitdrukking vinden, dan mag worden betwijfeld of een invoering van dit voor ons land nieuwe en in het algemeen nog weinig beproefde stelsel op andere wijze mogelijk is.'¹²

De discussie over het houden van verkiezingen, over het stelsel van evenredige vertegenwoordiging en over de persoonlijke afvaardiging 'was vanwege de acties voor algemeen kiesrecht ook in deze periode actueel'.¹³

In de RvA moesten de belanghebbenden zitting krijgen omdat zij kennis hadden van de lokale omstandigheden. De bepalingen van artikel 14 moesten hiervoor zorgen. Deze bepalingen waren gelijk aan die van artikel 10 van de Beroepswet. Ook arbeiders die vanwege de hoogte van hun inkomen niet verplicht verzekerd waren, zouden de gelegenheid krijgen zich verkiesbaar te stellen. 'Dat zulke personen door de arbeiders kunnen worden verkozen, levert geen bezwaar op; dat de werkgevers hen kunnen kiezen, komt ondergeteekende een noodzakelijke eisch voor. Hierdoor toch wordt het mogelijk dat groote ondernemingen, waarvan de werkgevers wegens tijdgebrek voor het lidmaatschap van een Raad van Arbeid niet zijn te krijgen, kunnen worden vertegenwoordigd door andere met het bedrijf goed bekende personen. Zulke personen zijn bij groote ondernemingen soms beter met de bijzonderheden van de sociale aangelegenheden der onderneming bekend dan de werkgever zelf. Daar de Raad van Arbeid bij de uitvoering van zijn taak met de belangen van groote ondernemingen zal hebben rekening te houden - men denke aan groote fabrieken, de spoorwegmaatschappijen - is het wenschelijk, dat ook van werkgeverszijde deze ondernemingen daarin vertegenwoordigd zijn. Het is niet in het algemeen belang, dat de werkgevers in hun keuze feitelijk beperkt zijn tot de kleine werkgevers, die tijd hebben voor het waarnemen van de vele werkzaamheden die het raadslidmaatschap

kan vorderen.'¹⁴

Het bestuur van de Raad van Arbeid zou bestaan uit een voorzitter, een werkgeverslid en een arbeiderslid en zou worden samengesteld door de Raad. Het bestuur kreeg de dagelijkse leiding en voerde de besluiten van de Raad uit.¹⁵ De voorzitter van de RvA voerde de besluiten van het bestuur uit. Het bestuur kon hem machtigen bepaalde spoedeisende zaken af te handelen. Als de voorzitter meende dat bepaalde besluiten van de Raad of het bestuur aan de minister voor schorsing of vernietiging moesten worden voorgelegd dan was hij bevoegd de uitvoering op te schorten.¹⁶ 'De voorzitter werd belast met de uitvoering van de bestuursbesluiten en met de vertegenwoordiging van de Raad in en buiten rechte. Wanneer de Raad van Arbeid of 't bestuur medewerking zou weigeren, welke door wet of algemeene maatregel van bestuur gevorderd werd, dan moest de voorzitter daarin voorzien. De Raad van Arbeid mocht ter uitvoering van een wet of algemeene maatregel van bestuur verordeningen maken, zoo noodig door strafbepalingen te handhaven. Deze zouden echter slechts dan verbindende kracht hebben, wanneer zij op de voorgeschreven wijze waren afgekondigd.'¹⁷ Het verzekeringstechnische toezicht op de Raden van Arbeid werd opgedragen aan Verzekeringsraden, 'wier taak omschreven werd als medewerking bij de uitvoering van wetten en algemeene maatregelen van bestuur betreffende de arbeidersverzekering, welke die medewerking vorderen'.¹⁸

De vergaderingen van de RvA zouden openbaar moeten zijn zodat de kiezers de handelingen van de gekozenen zouden kunnen controleren maar voor het beheer van een ziekenkas was openbaarheid nodig noch wenselijk.¹⁹ 'Voorzien werd dat het lid zijn van een RvA veel tijd zou gaan kosten.'²⁰

Net als in Duitsland tijdens de behandeling van de Bismarckwetten was gebeurd, kwamen de gevestigde belangen in opstand. In en buiten het parlement sprak men over de rechtsgrond van de verplichte sociale verzekering, de verzekeringsdwang, het beperken van de verplichte verzekering tot bepaalde groepen burgers (alleen arbeiders die in dienst waren van bedrijven met een winstoogmerk die leverden aan 'de openbare markt', waar de arbeidsverhoudingen bepaald werden door 'scherpe concurrentie') en de vraag of ook bij het ouderdomspensioen uitgegaan moest worden van het verzekeringsprincipe. Daarnaast was er debat over de

zwaarte van de lasten⁹ voor arbeiders, werkgevers en de staat, de volgorde van de invoering van de verschillende verzekeringen, de noodzaak van het op touw zetten van een geheel nieuwe uitvoeringsorganisatie, de aan die organen toe te kennen verordenende bevoegdheden, de aan de RvA op te leggen taken, het monopolie van die organisatie^h en de positie van de arbeiders in de uitvoeringsorganen. Er was onenigheid over de wijzigingsplannen van Talma betreffende de Ongevallenwet, de voor de dekking van de uitvoeringskosten noodzakelijke Tariefwet en de als gevolg van de Ziekteverzekeringswet voorziene scheiding tussen de verzekering voor ziekengeld en die voor ziektekosten. Als gevolg van het vele verzet tegen de voorstellen, werd een aantal onderdelen aangepast.

Niet alles was in de wetgeving vastgelegd. 'Veel ruimte werd door de wetgever gelaten aan het op een later moment nader uitwerken van het uitvoeringsstelsel door middel van AMvB.'²¹De Raden-, Ziekte- en

⁹ In 1892 schreef Van Leijden dat de kosten voor de werkgevers niet doorslaggevend waren om tegen een verplichte invaliditeitsverzekering te zijn. 'Wanneer ik de bezwaren naga, die voor eenige jaren, toen de Werkgeversbond werd opgericht, door vele werkgevers tegen dat stelsel werden geopperd, dan was het ook in den regel niet in de eerste plaats op de kosten, dat hunne medewerking afstuitte, doch op heel andere motieven.' C.W. de Vries, 'De voorbereiding der sociale wetgeving onder het ministerie Van Tienhoven-Tak van Poortvliet', *Sociale Voorzorg*, (1923), p. 215. Treub schreef in 1906 dat de als gevolg van de invoering van de verplichte sociale verzekeringen door de werkgevers verwachte stijging van de loonsom met 5,5% zou worden gecompenseerd door een stijging van de arbeidsproductiviteit. Hij deelde hun vrees voor een verslechterende concurrentiepositie niet: 'de sociale wetgeving in het algemeen, is toch geen nederlandsche eigenaardigheid'. M.W.F. Treub, *Over sociale verzekering*, (Amsterdam 1906), pp. 107-108. De werkgeverslasten als percentage van de loonsom bedroegen voor 1940 bij de OW 1,5% en bij de IW 2,5%. Na 1929 kwam daar 1% voor de ZW bij. De werknemersbijdrage besloeg voor de ZW ook 1%. H. Vink, 'Wettelijke verzekering tegen het risico van ouderdom en invaliditeit na 1900: de Invaliditeits- en Ouderdomswet 1919', in: K.P. Comanje (red.), [Tussen volksverzekering en vrije markt. Verzekering van zorg op het snijvlak van sociale verzekering en gezondheidszorg](#), (Amsterdam 2008), p. 381. De totale lasten (uitkeringen en staatsbijdragen voor de uitvoering) als percentage van het nationaal inkomen stegen van 0,28% in 1905 naar 1,53% in 1920. In 1939 was dit opgelopen tot iets meer dan 2%. L.P. v.d. Does, *De economische betekenis der sociale verzekering*, (Deventer 1946), p. 150. Zie voor de berekeningen van de uitgaven van het departement van Arbeid K.P. Comanje en D. Rigter, "'Ontwerp der wet regelende de ziekenverzorging", of de spanning tussen overheidsfinanciën en volksgezondheid, 1918-1941', in: K.P. Comanje (red.), [Tussen volksverzekering en vrije markt. Verzekering van zorg op het snijvlak van sociale verzekering en gezondheidszorg](#), (Amsterdam 2008), p. 411.

^h Het monopolie in de uitvoering van verplichte verzekeringswetten was een verzekeringstechnische onvermijdelijkheid. Dit hadden ook Lely en Kuyper bij het formuleren van hun wetten ondervonden en had de praktijk in onder andere Duitsland uitgewezen. C.G.C. Quarles van Ufford, *De plaats der Arbeidersziekenkassen in de Ziekteverzekering*, (Utrecht 1918), pp. 2, 119 en 122. Vanwege het feit dat er altijd een overheidsorgaan borg moet staan voor de slechte risico's die niet-overheidsuitvoerders niet kunnen of willen verzekeren, zal er sprake zijn van een oneerlijke concurrentie tussen het overheidsorgaan (door de beperkte draagkracht van verzekerden die een slecht risico vormen, kunnen de premies bij het overheidsorgaan niet te hoog zijn) en de private uitvoerders waardoor zonder overheidssteun de private uitvoerders altijd het onderspit zullen delven. De overheid zal altijd in geval van faillissement de private kassen moeten steunen waardoor ze een 'gesocialiseerde' of publiek-private status krijgen. Bij zorg en misschien ook wel bij sociale zekerheid doet zich het verschijnsel voor dat - als mensen zich het kunnen veroorloven - geen prijs te hoog is. In tijden van slechte economische omstandigheden of epidemieën gaat die vlieger echter niet meer op. Dat is waarom ook artsen uiteindelijk inzien (zie Deknatel, zie Engelse artsen bij invoering NHS, zie sommige artsen in de VS anno 2009) dat een overheidsmonopolie een goed idee is. Alleen zo zijn ze te allen tijden verzekerd van een inkomen. Het is net als met zand of water dat altijd zijn laagste punt zoekt. In Engeland heeft men na een periode van vrijwillige verzekeringen en deels private uitvoering niet voor niets uiteindelijk voor een NHSsysteem gekozen. Daarnaast waren er ook ideologische motieven tegen versnippering en verzuiling van de uitvoering. In de Zorgverzekeringswet van 2006 heeft men het probleem van de slechte risico's proberen te ondervangen door het invoeren van de eis dat verzekeraars geen verzekerden mogen weigeren. Wat er gebeurt als een verzekeraar aan een teveel aan slechte risico's ten onder dreigt te gaan, moet nog blijken. De discussie over de vraag of de overheid met steun particuliere uitvoerders in de gezondheidszorg mag redden, loopt nog. Zie L. van der Valk, ['Werkgevers, Centrale Risico-Bank en de uitvoering van de Ongevallenwet \(1900-1940\)'](#), pp. 14-15, voor een beschrijving van de gevolgen van het toestaan van concurrentie bij de uitvoering van de OW 1901. van de OW 1901.

Invaliditeitswet verschenen ondanks alle tegenstand in juni 1913 in het *Staatsblad*. De uitvoering van de wetten zou op zich laten wachten.

Noten:

¹ *Het Centrum*, 22 juli 1910

² J.M. Vellinga, *Talma's sociale arbeid*, (Hoorn 1941), p. 148. J.H. van Zanten, 'Vijf-en-twintig jaren Kamers van Arbeid', *Sociale Voorzorg*, (1922), pp. 317-322

³ J.M. Vellinga, *Talma's sociale arbeid*, (Hoorn 1941), pp. 148-149

⁴ HTK 1909-1910, pp. 1481-1568, 9, 10, 15 en 16 maart

⁵ J.A.N. Patijn, *Ontwerp Arbeiders-ziekteverzekering. Ontwerpen en Memorie van Toelichting*, (Haarlem 1910²), p. 10

⁶ J.M. Vellinga, *Talma's sociale arbeid*, (Hoorn 1941), p. 147

⁷ J.A.N. Patijn, *Ontwerp Arbeiders-ziekteverzekering. Ontwerpen en Memorie van Toelichting*, (Haarlem 1910²), p. 10

⁸ NA, AV, inv.nr. 398, Kamervraag Rutgers aan de min. van Waterstaat, d.d. 29 februari 1916

⁹ K. Veraghtert en B. Widdershoven, *Twee eeuwen solidariteit. De Nederlandse, Belgische en Duitse ziekenfondsen tijdens de negentiende en twintigste eeuw*, (Amsterdam/Zeist 2002), pp. 70-71, E. Reidegeld, *Staatliche Sozialpolitik in Deutschland. Band I: Von den Ursprungen bis zum Untergang des Kaiserreiches 1918. 2., überarbeitete und erweiterte Auflage*, (Wiesbaden 2006), pp. 246-247, C.G.C. Quarles van Ufford, *De plaats der Arbeidersziekenkassen in de Ziekteverzekering*, (Utrecht 1918), p. 40

¹⁰ J.A.N. Patijn, *Ontwerp Arbeiders-ziekteverzekering. Ontwerpen en Memorie van Toelichting*, (Haarlem 1910²), artikel 12.

¹¹ J.A.N. Patijn, *Ontwerp Arbeiders-ziekteverzekering. Ontwerpen en Memorie van Toelichting*, (Haarlem 1910²)

¹² J.A.N. Patijn, *Ontwerp Arbeiders-ziekteverzekering. Ontwerpen en Memorie van Toelichting*, (Haarlem 1910²)

¹³ J.A.N. Patijn, *Ontwerp Arbeiders-ziekteverzekering. Ontwerpen en Memorie van Toelichting*, (Haarlem 1910²) en H.W. Groeneveld en G.J. Stemberg, *De Invaliditeitswet*, (Alphen aan den Rijn 1920), pp. 51-53

¹⁴ J.A.N. Patijn, *Ontwerp Arbeiders-ziekteverzekering. Ontwerpen en Memorie van Toelichting*, (Haarlem 1910²)

¹⁵ J.A.N. Patijn, *Ontwerp Arbeiders-ziekteverzekering. Ontwerpen en Memorie van Toelichting*, (Haarlem 1910²), p. 10

¹⁶ J.A.N. Patijn, *Ontwerp Arbeiders-ziekteverzekering. Ontwerpen en Memorie van Toelichting*, (Haarlem 1910²), p. 10

¹⁷ J.M. Vellinga, *Talma's sociale arbeid*, (Hoorn 1941), pp. 147-148, C.G.C. Quarles van Ufford, *De plaats der Arbeidersziekenkassen in de Ziekteverzekering*, (Utrecht 1918), p. 115

¹⁸ J.M. Vellinga, *Talma's sociale arbeid*, (Hoorn 1941), pp. 147-148, C.G.C. Quarles van Ufford, *De plaats der Arbeidersziekenkassen in de Ziekteverzekering*, (Utrecht 1918), p. 115

¹⁹ HTK, 1910-1911, Bijlage I, nr. 68,4

²⁰ J.A.N. Patijn, *Ontwerp Arbeiders-ziekteverzekering. Ontwerpen en Memorie van Toelichting*, (Haarlem 1910²) en H.W. Groeneveld en G.J. Stemberg, *De Invaliditeitswet*, (Alphen aan den Rijn 1920), pp. 51-53

²¹ J.A.N. Patijn, *Ontwerp Arbeiders-ziekteverzekering. Ontwerpen en Memorie van Toelichting*, (Haarlem 1910²) en H.W. Groeneveld en G.J. Stemberg, *De Invaliditeitswet*, (Alphen aan den Rijn 1920), pp. 51-53